

PAGANSTVO I TOLERANCIJA

Još od vremena kulturnih početaka odabrani idejni i verski znak uspostavljao je razlikovanje i omogućavao međusobnu komunikaciju između zajednica. Prekidana gubljenjem interesa za razmenom, komunikacija je dobijala drugi negativni vid kada je pod plaštom religije borom za sopstvenu, objavljivan rat drugoj veri. O dominaciji verskih interesa govori i dosadašnja istorija čije su najtamnije stranice ispisane po diktatu verske isključivosti, netolerantnosti i mržnje. Verski ratovi, suzbijanje druge i nametanja svoje vere obeležavaju čitave epohe čija senka i danas stvara osećaj neugodnog hlada, istorijske jeze o jednom još uvek prisutnom procesu. Dominantnost religijskih motiva iskazuje sav značaj verske komponente u ljudskom životu, kulturi i konfliktima zamršenim u krvavi verski čvor.

BOSANSKO PISMO

Izražena u poništavanju drugog, nesvesna mržnja dobija posebnu negativnu snagu koja u veri nalazi određenu svrhu i smisao. Prividno plemenito, suptilno, nežno i duboko osećanje pobožnosti prikriva latentnu versku mržnju koja dovodi do tragičnog razdvajanja i sukobljavanja pripadnika međusobno različitih vera. Iako se spisak ljudskih zabluda čini konačnim, mogućnost njihovog ponavljanja i obnavljanja u funkciji pragmatičnih interesa postala je realna upravo danas. Balkansko poluostrvo kao poprište sukobljenih interesa pokazalo je još jednom lakoću željenih deoba na nacionalnom planu i svu težinu njihovog ostvarenja na verskoj osnovi. Osluškujući u gluvo sarajevsko doba ponoćne otkucaje časovnika sa pravoslavne, katoličke, muslimanske i jevrejske bogomolje, Andrić je ukazao na njihovu simboličnu vremensku različitost koja se kao pretpostavka dijaloga lako poništava aktiviranjem pritajenog vulkana mržnje¹⁾. Netolerantnost izražena verskom mržnjom poka-

zuje da njeni koreni sežu duboko u prošlost u vreme starih sukoba koje podstiču i čine nepremostivom razliku između vera, a sukob jedinim načinom međusobne razmene. Zajednička religija sukobljenih vernika postala je mržnja raspaljena fanatizmom i potvrđena destrukcijom. Prodirući u život, zlo koje obeležava stvarnost međusobno zaraćenih ostavlja i svoje verske tragove. Nagovešteno kao latentna pretnja, zlo je pokazalo svu nemoćnost znanja i prethodnog iskustva da se blagovremeno zaustavi i spreči njegov upliv u prenatraglašenu istorizaciju sadašnjosti. Potvrdilo se i sada da je istorija samo knjiga koja se lako čita ali koja teško poučava, jer težnja da se ponovi na svoj isti drugi način relativizuje značaj dosadašnjeg iskustva. Večno ponavljanje istog postaje očigledno krvavim balkanskim kolom kao svojim istorijski upisanim *dance macabré* koji pojačava pesimistička uverenja o nemoći razuma pred agresivnim nagonom čija je usmerenost ka drugom i destrukcija drugog posebno izražena u uslovima postojanja malih međusobnih razlika. Današnji rat samo dopisuje mračnu stranicu istorije Balkana na kome netrpeljivost i mržnja u funkciji narcističkog isticanja i dokazivanja razlika imaju svoj vekovni kontinuitet.

KONFUZIJA VERSKOG IDENTITETA

Tragična balkanska priča o verskoj netrpeljivosti opominje da se vera ne može uzimati kao nešto efemerno u sučeljavanju ljudskih interesa. Ona je zapravo ono suštinsko koje se ispoljava u različitim pojavnim oblicima koji upravo iz aspekta sudbine vere pretvorene u zajedničku mržnju postavljaju pitanje svog porekla. Potrošena u opredeljenju za destruktivni odgovor na destrukciju, slobodna čovekova volja iskazuje se verskom netrpeljivošću. Međutim, vera nije izvor mržnje, već se netrpeljivost i mržnja pokazuju kao odsustvo vere koja svojim negativnim predznakom izraženim u fanatizmu i destrukciji potvrđuje čovekov negativitet. Sklon da se potčini zlu, ali i da ga čini, on postaje utoliko veći poslušnik imperativa upućenog od strane autoriteta koji oličava određene "više ciljeve". Zato je verska netrpeljivost indikator odsustva vere i neostvarenosti potencijala

1) I. Andrić, "Pismo iz 1920", Sabrana dela, knj. IX, "Deca", Beograd, 1964, 184.

čovaka kao homo religiosusa. Umesto potvrde verske duhovnosti i izgrađenih institucija kao njihove zaštite, suočavamo se s verskom konfuzijom koja realno odražava duhovni i kulturni identitet vernika dovedenih do svojih krvavih sukoba. Konfuzija religijskog identiteta iskazuje se kao realna posledica istovremenog prisustva različitih i međusobno neusaglašenih činilaca. Prihvatanje nove, nije značilo i potpuno zaboravljanje stare vere koja je nastavila da živi u kulturnom i socijalnom pamćenju zajednice i pojedinca. O toj bliskosti verski suprotstavljenih, a nekada bliskih etničkih zajednica, govori njihovo zajedničko etničko poreklo i nekada zajednička vera. Budući da je mržnja emocija preokrenute ljubavi, jer, kako ističe Vajninger, ne može se mrzeti ono što se prethodno nije volelo²⁾, negativni odnos pripadnika jedne prema pripadnicima druge vere ukazuje na sukob bliskih članova nekada iste zajednice. Taj košmar iz koga je promizalo zlo pokazuje se kao okvir tumačenja prošlog, razumevanja sadašnjeg i predviđanja budućeg. Promenjena vera shvaćena kao osnov nacionalnog potvrđivanja i dovršavanja otvara pitanje identiteta zaturenog u lavirintu dosadašnje etničke i istorijske sudbine balkanskih naroda. Međutim, ta sudbina ima i nešto širi kontekst vezan prvenstveno za odnos hrišćanstva prema ranijem verskom nasleđu i formiranje dominantnog verskog obrasca.

POTISNUTO PAGANSTVO

Iako je pre hrišćanstva imalo svoju duhovnost i svoju meru, paganstvo je u dodiru s hrišćanstvom postalo ono "drugo" potisnuto i nepoželjno. U procesu hrišćanizacije, mnogi dominantni verski sadržaji i simboli su asimilovani i sačuvani pod okriljem novih hrišćanskih kultova, dok su sadržaji koji su ostali izvan kontrole crkve dobili svoje negativno religijsko obeležje. Pokrštavajući dotadašnju pagansku svest seljačkih masa, crkva je nastojala da im nametne obrazac poslušnosti i pokornosti. Taj aspekt crkvenog uticaja imao je za cilj i zaštitu postojećeg poretka zasnovanog na dominaciji privilegovane manjine i potčinjene većine. Represivne mere nastale iz unitarne ideologije novih društvenih i religijskih nastojanja razarale su biće tadašnje narodne kulture i

2) O. Vajninger, *Pol i karakter*, Beograd, 1986, s. 330.

njenu raznolikost, a progonom veštica tom procesu je dato obeležje nasilne akulturacije najširih seljačkih masa. Ističući da opasnost za društvo dolazi od onih koji su starom magijskom praksom nastojali da očuvaju sopstvenu kulturu i uspostave životnu izvesnost na temelju paganskih verovanja, oficijelna crkva je njihovim proganjanjem i spaljivanjem pojačavala strah i nudila pridobijenim vernicima zaštitu pod svojim okriljem. Uspostavljajući se i kao važeća religijska ideologija, hrišćanstvo je započelo dug proces preoblikovanja i potiskivanja dotadašnje paganske kulture. Sudbina tih ranijih sadržaja je različita, zavisno od karaktera i uticaja oficijelne crkve. U kontekstu novog hrišćanskog tumačenja dotadašnji dominantni verski sadržaji vezani za predstavu o višim božanstvima dobijaju negativni vrednosni predznak i degradirani na zle demone postaju antiteza hrišćanskom Bogu. Zato i lik Đavola u tradiciji evropskih naroda predstavlja svojevrsnu sinkretističku tvorevinu mitski uobličenu kao božanska antiteza. Nastojeći, dakle, da ukloni paganske demone i bogove, hrišćanska crkva ih je proglašavala za božansku suprotnost koja je u liku Đavola objedinjavala glavna božanstva paganskog panteona. Iako su stari narodi znali i verovali u negativna i zla božanstva i demone i znatno pre hrišćanstva, etimologija pokazuje da u pojedinim evropskim jezicima reč Đavo vodi najneposrednije poreklo od prvobitnog naziva za Boga³⁾. Potiskivanje i likvidacija paganstva postala je tokom vekova i svojevrsna inkvizitorska strast koja je ognjem i mačem proganjala dotadašnje verovanje. Uprkos hrišćanskom autoritetu, stari paganski rituali, magijska praksa i mitske predstave, ostali su bitno obeležje narodne kulture. Vreme hrišćanskog potiskivanja i osporavanja paganstva bilo je ujedno i doba velike lične i kolektivne nesigurnosti i napetosti tadašnjeg srednjovekovnog društva opsednutog strahom⁴⁾. Takvi uslovi stvorili su pogodno tle za delovanje vračara i podložnost praznoverju⁵⁾, jer je upravo posezanje za magijom kao tradicionalnim sredstvom uspostavljanja kontrole nad realnošću koja počinje izvan granice racio-

3) B. Jovanović, Ogljedanje s Vragom, u: *Tamna strana ljudske prirode*, Beograd, 1992, s. 89.

4) Ž. Delimo, *Strah na Zapadu*, Vrnjačka Banja, 1982.

5) K. H. Baroha, *Veštice i njihov svet*, I, Beograd, 1979, s. 82.

nalno pojmivog, bio način sticanja potrebne egzistencijalne izvesnosti. Duboko ukorenjena u pagansku kulturu, magijska praksa seljaka nije bila nikakva zavera protiv oficijelne hrišćanske crkve, već životni izraz ideološkog nepoverenja prema sveštenstvu i plemstvu kao vladajućim društvenim slojevima. Međutim, u odnosu na važeći moral crkve, staro pagansko nasleđe i sve verske sekte koje nisu pripadale hrišćanstvu, identifikovane su s religijom Đavola⁶⁾. Iako su mnoge od ritualnih paganskih radnji bile, u stvari, bezazlene i bile prvenstveno u funkciji egzistencijalne izvesnosti, njima je bezuslovno pripisivana veza s božjim neprijateljem⁷⁾. Borba protiv religijski drugačije prakse postala je borba protiv verskog neprijatelja, vođena pod geslom očuvanja božanske čistote. Slepustvu koju je srednjovekovni čovek pridavao predmetu svog interesovanja, pratilo je i snažno pagansko osećanje pravičnosti kao izraz tadašnjeg shvatanja da svakom rdavom delu sleduje konačna kazna i pravedna osveta. Crkva je ove pravne običaje, prema Huizingi, još više pojačala tako što je potrebi za odmazdom dodala i mržnju protiv greha⁸⁾. U pomenutim uslovima nesigurnosti i straha, država je pozitivno odgovarala na potrebu zavođenja terora, jer je i mogućnost okajanja greha bleдела pred jakim osećanjem nesigurnosti projektovanim u tačno ocrtanu predstavu o neprijatelju koji ugrožava zajednicu i napada Boga. Kraj srednjeg veka postao je smutno doba u kome je cvetalo mučno pravosuđe i sudska svirepost koja nije postavljala pitanje o tome da li je optuženi zaslužio izricanu kaznu⁹⁾. Osećalo se unutrašnje zadovoljstvo zbog pogodnih primera pravičnosti i pokrenute borbe protiv veštica. Zato se i suđenje vešticama mora posmatrati u tom širem kontekstu suzbijanja narodne kulture u kojoj su paganska verovanja predstavljala samo jedan njen segment.

MOĆ POTISNUTOG

Lomače na kojima su spaljivane veštice bacaju svetlo na društvene, kulturne i ekonomske prilike srednjeg veka u kojima je poništavanje "drugog" dobilo dimen-

6) *Ibid.* s. 139.

7) K. Čavoški, *O neprijatelju*, Beograd, 1989, s. 30.

8) J. Huizinga, *Jesen Srednjega veka*, Zagreb, 1964, s. 21.

9) *Ibidem.*

zije civilizacijske strasti. Zakotrljana grudva progona ocrtavala je veličinu zla koje se širilo kao zaraza ne zaustavljajući se sve dok nije potrošilo svoju unutrašnju iracionalnu snagu. Metla kao veštičji simbol postala je i simbol čišćenja društva od lica optuženih za vezu s Đavolom. Drama srednjovekovnih veštica pokazuje kako tadašnji odnos prema paganskom verskom nasleđu, tako i formiranje dominantnog religijskog modela vlasti čija je crkveno-državna moć dobila u inkviziciji svoje realno obličje¹⁰⁾. Međutim, nastojanje da se uspostavi potpuna vlast nad drugim, dovela je do gubljenja vlasti nad sobom. Kontrolisati sve znači izgubiti moć samokontrole, duhovnu prisebnost i meru. Iako se odnos prema vešticama tokom 17. veka menja, da bi u narednom stoleću s promenom duhovne klime i prestala ovakva praksa odbrane hrišćanstva¹¹⁾, tragovi vekovne verske netolerancije pokazuju se upravo u paganizaciji katoličke crkve. Radikalno se obračunavajući sa starim verovanjima, ova crkva je dobila upravo one negativne paganske odlike koje će se neskriveno ispoljavati u njenoj ideološkoj i političkoj aktivnosti do danas. Neumerenost odgovora na zlo doprinosilo je njegovom uvećanju i opravdavanju. Nesrazmera između eventualne krivice i izrečene kazne ukazuje na prekoračenje granice, poremećen osećaj za pravednost i sve veću iracionalnost koja, oličena u Đavolu, konačno i neizbežno ovladava središtem.

P. S. Odjeci Papinog zova za bombardovanjem Srba na njihovim vekovnim ognjištima u zapadnom delu Balkana sklapaju se nad Krajinom i Bosnom. Verska konfuzija i odsustvo autentične vere. Vreme Velikog inkvizitora. Ne prestaje inicijacija vernika u religiju zla.

10) G. i J. Testas, *Inkvizicija*, Zagreb, 1982.

11) R. Mandru, *Opседnutost Đavolom i vradžbine u XVII veku*, Novi Sad, 1988.